

Warszawa, 16 września 2013 r.

dr hab. prof. PAN Przemysław Śleszyński
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

RECENZJA PROGRAMU NAUCZANIA
pt. „GEOGRAFIA. Program nauczania dla szkół ponadgimnazjalnych
(IV etap edukacyjny). Zakres podstawowy (program własny)

FUNDACJI DRABINA ROZWOJU

1. Założenia i cele recenzji

Niniejsza recenzja została przygotowana zgodnie z wymogami procesu opracowywania i wdrażania programów nauczania, tj. następujących aktów prawnych:

1. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. z 2009 r., nr 4, poz. 17).*
2. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 8 czerwca 2009 r. w sprawie dopuszczenia do użytku w szkole programów wychowania przedszkolnego i programów nauczania oraz dopuszczenia do użytku szkolnego podręczników (Dz.U. z 2009 r., nr 89, poz.730).*
3. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 12 lutego 2002 r. w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych (Dz. U. z 2002 r., nr 15, poz. 142 z późn. zm.).*
4. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 marca 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych (Dz .U. z 2009 r., nr 54, poz. 442).*

Głównym celem recenzji jest nie tylko zgodność z ww. aktami prawnymi, ale także ocena merytoryczna związana ze specyfiką tematyczną i problemową treści zawartych w przedstawionym programie nauczania.

2. Ocena konstrukcji i zawartości programu nauczania

Recenzowany program nauczania składa się ze wstępu i siedmiu numerowanych rozdziałów. Liczy 31 stron. Główną część opracowania stanowi tabela (s. 9-25), w której zawarto opis założonych osiągnięć ucznia („Planowane osiągnięcia ucznia”), ułożony w konwencji 28

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

zagadnień problemowych, przeznaczonych, jak się można domyślać, na poszczególne zajęcia lekcyjne. Konstrukcja całości jest logiczna i poprawna. Na pozytywne podkreślenie zasługuje zwłaszcza wprowadzenie dosyć nowatorskiego na tle innych rozdziału pt. „Ewaluacja programów nauczania”.

We wstępie przedstawiono uwarunkowania prawne oraz zdefiniowano ogólny zakres tematyczny i problemowy: program obejmuje trzy działy tematyczne, z czego dwa dotyczą wybranych zagadnień z geografii społeczno-ekonomicznej, a trzeci poświęcony jest problemom wynikającym z gospodarowania człowiekiem w środowisku przyrodniczym. Taki układ jest logiczny i zapewnia prawidłowy tok nauczania i przyswajania wiedzy przez uczniów. Najpierw powinni oni bowiem zapoznać się z podstawowymi, charakterystycznymi zjawiskami i procesami, zachodzącymi w systemach przyrodniczych i społeczno-gospodarczych, aby na tej podstawie móc zrozumieć bardziej skomplikowane i nieraz niejednoznaczne związki przyczynowo-skutkowe współczesnego świata. W programie „*położono nacisk na taki dobór przykładów, które prawidłowo ilustrują procesy i zjawiska zachodzące w przestrzeni geograficznej*”, jednak jak wynika z dalszej szczegółowej recenzji, niektóre działy i zagadnienia przedstawione w tabeli wymagają niekiedy korekt i uzupełnień. Wynika to jednak nie zawsze z powodu braków recenzowanego programu nauczania, ale najczęściej z wad podstawy programowej.

We wstępie program też zakłada, że opracowane treści nauczania są dostosowane do wcześniejszych etapów kształcenia geograficznego („stanowią dopełnienie i zakończenie podstawowego cyklu kształcenia geograficznego”). Ramy czasowe zostały określone na co najmniej 30 godzin w roku szkolnym, czyli 1 godzinę lekcyjną tygodniowo. W stosunku do prezentowanej dalej listy 28 zagadnień problemowych (s. 9-25) formalnie jest to poprawne. Trzeba jednak sobie zdawać sprawę, że szczegółowość i trudność przedstawianych zagadnień jest różna i będzie wymagała zróżnicowanego wysiłku w ich przygotowaniu i efektywnym przedstawieniu, zwłaszcza że niektóre z problemów należą do złożonych, stale zmieniających się, a niekiedy nawet kontrowersyjnych.

W sumie, optymalne byłoby rozłożenie przedstawianych zagadnień na 45 godzin lekcyjnych, czyli po 1 i po 2 godziny w kolejnych semestrach, z wydłużeniem czasu potrzebnego na przedstawienie trudniejszych zagadnień problemowych. Jak się wydaje, jest to jednak bardziej uwaga do podstawy programowej i ogólnej konstrukcji systemu edukacyjnego, a w szczególności siatki godzin zalecanej w *Rozporządzeniu MENiS z dnia 12 lutego 2002 r. w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych* (Dz. U. z 2002 r., nr 15, poz. 142 z późn. zm.), w którego np. *Załączniku nr 15 (Ramowy plan nauczania dla liceum ogólnokształcącego dla młodzieży)* na geografii w klasie IV sugerowany jest nawet brak miejsca.

We wstępie brakuje też informacji, że program nauczania realizuje elementy „podstaw przedsiębiorczości”. Zaproponowałem odpowiednią wstawkę w trzecim akapicie.

W rozdziale I (s. 3-4) zawarto „Szczegółowe cele kształcenia i wychowania”. W sensie merytorycznym dowiadujemy się, że „*nadrzędnym celem (...) jest pokazanie młodym ludziom różnorodności otaczającego nas świata oraz związków między procesami i zjawiskami zachodzącymi w środowisku geograficznym*”. Taki zapis jest pojemny i trafny: dość wyczerpująco i dobrze oddaje specyfikę geografii w aspekcie problemowym. W procesie

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

nauczania proponuje się też ze wszech miar korzystne odejście od wiedzy encyklopedycznej, na rzecz bardziej aktywizujących form edukacyjnych. Dla lepszego zrozumienia intencji autorów, brakuje chyba jednak dopowiedzenia, że zamiast żmudnego i nieefektywnego podejścia faktograficznego chodzi tutaj o bardziej problemowe uświadomienie wiedzy geograficznej, wykorzystujące m.in. wyjaśnianie przyczynowo-skutkowe oraz rozumowanie dedukcyjne.

Wydaje się, że tytuł rozdziału powinien być zmieniony na „Założenia i cele” lub „Założenia/koncepcja i cele programu kształcenia”, gdyż przy tej objętości trudno mówić o szczegółowości (szczegółowy opis programu kształcenia zawarto w tabeli na s. 9-25). Nieco dyskusyjny jest też użyty rzeczownik „wychowanie”, gdyż informacja na ten temat pojawia się w ostatnim zdaniu i nie bardzo wiadomo, w jaki sposób realizacja tego celu ma być zapewniona, albo przynajmniej, jaki jest conceptualny związek pomiędzy edukacją a wychowaniem w sensie założeń proponowanego programu nauczania. Jeśli rzeczownik „wychowanie” miałby pozostać w tytule rozdziału, to konieczna jest odpowiedź, w jaki ogólny sposób to wychowanie ma wynikać z treści merytorycznych. Być może wystarczy zmiana w ostatnim zdaniu poprzez dodanie na początku „na podstawie znajomości procesów i prawidłowości we współczesnym świecie”.

W drugim rozdziale (s. 4-6) wymienione są trzy główne zakresy (działy) treści edukacyjnych. Są to kolejno „Współczesne problemy demograficzne i społeczne świata”, „Zróżnicowanie gospodarcze świata” oraz „Relacje człowiek-środowisko przyrodnicze a zrównoważony rozwój”. Taka konstrukcja jest poprawna i logiczna oraz obejmuje w zasadzie wszystkie najważniejsze zagadnienia problemowe, związane z realizacją treści kształcenia. Potrzebne są tutaj jedynie drobniejsze korekty, odpowiednie zmiany naniosłem na tekście. Ponadto układ i wybór zagadnień jest zgodny z zaleceniami podstawy programowej.

Rozdział trzeci omawia „Sposoby osiągania szczegółowych celów edukacyjnych”. Najpierw według podstawy programowej kształcenia ogólnego wymienione są podstawowe umiejętności (m.in. „myślenie matematyczne”, „myślenie naukowe”, „umiejętność sprawnego posługiwania się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi”, „umiejętność wyszukiwania, selekcjonowania i krytycznej analizy informacji”). Jest tu pewna nieporadność – myślenie matematyczne jest z pewnością rodzajem myślenia naukowego. Do tego, jak wynika dalej z treści, autorom chodziło chyba bardziej o myślenie (postępowanie) dedukcyjne, względnie logiczne lub racjonalne. Ponadto zgodnie z podstawą, uczeń w zakresie geografii powinien ponadto „sprawnie posługiwać się terminologią geograficzną”, „korzystać z różnych źródeł informacji – w tym Internetu i GIS-u”, „określać związki między środowiskiem przyrodniczym a działalnością człowieka w różnych skalach przestrzennych” oraz „znać zasady zrównoważonego rozwoju”.

Przyjęto powyższe założenia, ja mam natomiast poważną obawę – i znów jest to zdecydowanie bardziej krytyka obowiązującej podstawy programowej, a nie przedstawianego programu nauczania, czy znajomość skomplikowanych i dość specjalistycznych narzędzi GIS nawet w ostatniej klasie liceum to nie jest zbyt wiele, jak na możliwości poznawcze i potrzeby przeciętnego ucznia. Przecież narzędzia typu GIS i SIP, a także „ugeograficzne” systemy projektowania CAD są przedmiotem zaawansowanych, wieloletnich studiów inżynierskich! Nawet stosunkowo proste pakiety klasy „Desktop GIS” wymagają wielogodzinnych szkoleń, np. na kierunkach geograficznych, ochrony środowiska,
„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

geologicznych, itp. Do tego dochodzi aspekt zakupu licencji tych programów. W sumie, zdecydowanie lepiej byłoby zaznajamiać uczniów nie z konkretnym oprogramowaniem GIS, ale z gotowymi narzędziami wykorzystującymi tego typu rozwiązania, uruchamianymi poprzez skrypty stron internetowych, np. oddany ostatnio do użytku Portal Geostatystyczny Głównego Urzędu Statystycznego (<http://geo.stat.gov.pl/>), czy też znacznie lepsze rozwiązania zagraniczne (np. francuski *L'Observatoire des Territoires* czy europejski ESPON HyperAtlas i ESPON WebGIS).

Czwarty rozdział stanowi opis założonych osiągnięć ucznia. Jest on najobszerniejszą oraz najbardziej szczegółową i merytoryczną częścią programu i z tego powodu ocenę tego rozdziału wydzielałam w postaci odrębnego punktu.

Rozdział piąty (s. 26-29) obejmuje „Metody sprawdzania osiągnięć ucznia i propozycje kryteriów oceny”. Słusznie przyjęto, że niezależnie od oceniania tradycyjnego, konieczne jest wprowadzenie elementów oceniania kształtującego, polegającego na wskazywaniu uczniom kierunku dalszej pracy nad formowaniem własnych osiągnięć. Prawdopodobnie tego założenia oceniam pozytywnie ze względu na dwie grupy przyczyn. Po pierwsze, charakter wiedzy geograficznej wiąże się z jej niezwykle obszernym zakresem merytorycznym, obejmującym niezwykle szerokie spektrum zagadnień, mieszczących się nie tylko w obrębie tradycyjnie uprawianej jako dyscyplina naukowa geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej, ale także ekonomii, socjologii, politologii, geologii, a ponadto mającej silne korelacje z innymi przedmiotami szkolnymi, jak zwłaszcza biologia czy historia. Ze względu na tę złożoność i wielowątkowość, uczeń powinien mieć świadomość, że z lekcji wynosi jedynie ogólne, choć solidne zrozumienie uwarunkowań i mechanizmów różnego rodzaju zjawisk i procesów zachodzących w przestrzeni geograficznej, a wyuczona i przyswojona swego rodzaju metodyka lub „widzenie geograficzne” ma pomóc mu w przyszłości w celu dalszego pogłębiania wiedzy oraz zdobywania rozsądnego doświadczenia.

Po drugie, geografia szkolna jak mało która dziedzina wiedzy dotyczy współczesnego, otaczającego i rzeczywistego świata, wpływającego na ucznia bezpośrednio i powszechnie. Stąd wyrobienie nawyku krytycznego oraz racjonalnego myślenia i rozumowania o otaczającej rzeczywistości przyrodniczej, społecznej i ekonomicznej, a nawet politycznej, uważam za jedno z fundamentalnych i nadrzędnych zadań współczesnej geografii szkolnej. Uczeń na lekcjach geografii powinien nauczyć się, jak samodzielnie chociaż próbować identyfikować i wyjaśniać złożone problemy współczesnego świata, których często spotykane wyjaśnienia, zwłaszcza medialne, nierzadko podlegają różnego rodzaju wpływom ideologicznym i propagandowym.

Większa część rozdziału obejmują propozycje kryteriów oceny. Przy poszczególnych kryteriach dotyczących oceny niedostatecznej, dostatecznej itd. proponuję (fakultatywnie) przeniesienie lub uzupełnienie ogólnych sformułowań na początek opisów odpowiednich ocen, tj. dla ucznia, który:

- „nie opanował podstawowych umiejętności określonych w programie nauczania” (ocena niedostateczna);
- „osiągnął wiedzę w zakresie wystarczającym do dalszego uczenia się geografii” (ocena dopuszczająca);

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”
Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

- „w zadowalającym stopniu przyswoił sobie wiedzę geograficzną oraz wykazał się samodzielnością w jej stosowaniu” (ocena dostateczna);
- „dość szczegółowo przyswoił sobie wiedzę geograficzną oraz wykazuje się wyraźną samodzielnością w jej stosowaniu” (ocena dobra).
- „w pełni przyswoił sobie wiedzę geograficzną, aktywnie rozwiązuje złożone zadania i problemy geograficzne oraz wykazuje samodzielność i twórczość w stosowaniu zagadnień geograficznych” (ocena bardzo dobra);
- „spełnia kryteria na ocenę bardzo dobrą, a ponadto:” (ocena celująca).

W rozdziale szóstym przedstawiono założenia ewaluacyjne. Jest to dosyć nowatorskie podejście i zasługuje na zdecydowane uznanie. Przewidziano dokonywanie okresowej oceny, wykorzystując m.in. metody ankietowe oraz brać pod uwagę wyniki egzaminów zewnętrznych. Z racji niektórych swoich zainteresowań zawodowych zwracam uwagę na ten ostatni aspekt, gdyż na przykładzie wyników sprawdzianów szkolnych i egzaminów gimnazjalnych wykazywałem duże zróżnicowanie terytorialne tych wyników i ich uwarunkowania wynikające z cech środowiska rodzinnego i szkolnego uczniów. Być może jest to wskazówka, że do każdego ucznia (nie tylko trudnego) należy podchodzić dość indywidualnie, starając się zapewnić w miarę odpowiednie i optymalne sposoby nauczania, determinujące możliwie najlepsze i efektywne wyniki nauczania.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że ewaluacji lub ściślej dość częstej aktualizacji wymaga także program nauczania geografii w sensie problemowym i tematycznym. Ma to związek z szybką nieraz dezaktualizacją zjawisk i procesów społeczno-gospodarczych, zarówno w świecie, jak i Polsce. Dotyczy to zwłaszcza takich zagadnień, jak wydobywanie surowców mineralnych, konflikty przestrzenne czy lokalizacja wielkich inwestycji makroskalowych (przemysłowych, energetycznych, komunikacyjnych itd.). Jest to problem nierozwiązany dotychczas na poziomie podstawy programowej, ale nic nie stoi na przeszkodzie, aby z takimi propozycjami w przypadku zwłaszcza geografii (ale także np. wiedzy o społeczeństwie) występowały środowiska nauczycielskie.

Ostatni, siódmy rozdział poświęcono wskazówkom dotyczącym stosowania programu nauczania z uczniem trudnym. Słusznie wskazano, że w przypadku części osób szczególnie pomocne może być dodatkowe zainteresowanie generowane przez atrakcyjne formy nauczania (multibook, gra edukacyjna).

W przypadku tego rozdziału mam jedynie uwagę, że o ile w recenzowanym programie nauczania jest mowa o „kategorii osób trudnych”, to pewien niedosyt budzi brak uwzględnienia postępowania z osobami ponadprzeciętnie uzdolnionymi lub zainteresowanymi geografiami. Dla takich osób niezwykle korzystne byłoby przygotowanie jakichś założeń lub sposobów postępowania, sprzyjających rozwojowi intelektualnemu oraz poszerzania wiedzy geograficznej, czy nawet jakichś szczególnie pozytywnych pasji.

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

3. Szczegółowa ocena merytoryczna „Opisu założonych osiągnięć ucznia”

Jak wspomniano, rozdział 4 jako zasadniczy z punktu widzenia możliwości osiągnięcia celów kształcenia w zakresie geografii wyodrębniono i recenzowano osobno. Przyjęto zalecany przez ośrodki metodyczne układ tabelaryczny, zaznaczając zgodność z podstawą programową dla poszczególnych treści i umiejętności. Generalnie, odnotowano zasadniczą zgodność proponowanego programu nauczania z tą podstawą. W niektórych przypadkach postulowane są pewne zmiany i uzupełnienia, w części o fakultatywnym charakterze. Opisano je odpowiednio w każdej tabeli. Ponadto zmiany naniesiono w pliku Worda w opcji śledzenia zmian.

Sugerowane zmiany mają na celu ulepszenie programu nauczania.

WYMAGANIA OGÓLNE CELÓW KSZTAŁCENIA WEDŁUG DZIAŁÓW

Treści i umiejętności opisane w podstawie programowej w działach	Czy program umożliwia realizację tych treści i umiejętności?	Uwagi
I. Wykorzystanie różnych źródeł informacji do analizy i prezentowania współczesnych problemów przyrodniczych, gospodarczych, społecznych, kulturowych i politycznych.	TAK	W szczegółowym opisie założonych osiągnięć ucznia (tabela „Planowane osiągnięcia ucznia”) jest to dość słabo udokumentowane. Umiejętności znajdujemy jedynie w rozdziale 3. Jest to wprawdzie spełnienie minimalnych wymogów wynikających z podstawy programowej, ale dla sprawnej i efektywnej realizacji celów kształcenia już w trakcie realizacji programu wymagane będzie permanentne rozważanie, jakie źródła informacyjne będą najlepsze z tego punktu widzenia.
II. Formułowanie i weryfikowanie hipotez dotyczących problemów współczesnego świata.	TAK	Jest to jedna z najmocniejszych stron recenzowanego programu nauczania. Niemal we wszystkich szczegółowych zagadnieniach można odnaleźć położenie nacisku na poszukiwanie związków przyczynowo-skutkowych w różnych zakresach problemowych i skalach geograficznych.
III. Rozumienie relacji człowiek-przyroda-społeczeństwo w skali globalnej i regionalnej.	TAK	Recenzowany program pozytywnie w dużej części dotyczy również innych skal terytorialnych, związanych z państwem i poziomem lokalnym.

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”
 Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Fundacja DRABINA ROZWOJU
 ul. Dobra 5/2, 00-384 Warszawa
 tel.: 022 646 48 38; fax 022 646 48 38
 e-mail: fundacja@drabina.org www.drabina.org

WYMAGANIA SZCZEGÓŁOWE TREŚCI NAUCZANIA

Treści i umiejętności opisane w podstawie programowej	Czy program umożliwia realizację tych treści i umiejętności?	Numery zagadnień w programie nauczania	Ewentualne uwagi
Dział podstawy programowej: I. Współczesne problemy demograficzne i społeczne świata			
1) Wyróżnia i charakteryzuje obszary o optymalnych i trudnych warunkach do zamieszkania w skali globalnej i regionalnej. Formuluje prawidłowości rządzące rozmieszczeniem ludności na świecie.	TAK	2	Sugerowane drobne zmiany i uszczegółowienia, np. „czynniki atrakcyjności osadniczej” zamiast „atrakcje osadnicze”, „ludności” zamiast „ludzi” itp. W podstawie programowej użyto niezręcznego sformułowania „prawidłowości rządzące rozmieszczeniem ludności”, powinno być „prawidłowości rozmieszczenia ludności”.
2) Charakteryzuje główne procesy demograficzne (fazy przejścia demograficznego i przejścia epidemiologicznego) na przykładzie całego świata i poszczególnych kontynentów.	TAK	1	Sugerowane wprowadzenie koncepcji drugiego przejścia demograficznego, jako podstawowej współczesnej teorii wyjaśniającej zmiany w dzietności w krajach rozwiniętych (zachodnich) (dziwi brak uwzględnienia tego w obowiązującej podstawie programowej). Pojęcie „przyrostu naturalnego” powinno być zdefiniowane w ramach salda ruchu naturalnego (przyrost i ubytek naturalny). Termin „dzietność kobiet” powinien być uzupełniony o „współczynnik zastępowalności pokoleń”, który to termin jest już powszechnie używany np. w mediach, m.in. w związku z depopulacją Polski (również termin „depopulacja” wymaga wprowadzenia). Z tych samych względów proponowane jest wprowadzenie współczynnika obciążenia demograficznego, który ponadto będzie przydatny w innych zagadnieniach, np. rynku pracy.
3) Klasyfikuje migracje, podaje ich przyczyny i ocenia skutki tego zjawiska. Charakteryzuje współczesne kierunki emigracji Polaków i czynniki wpływające na atrakcyjność niektórych państw dla imigrantów.	TAK	6	Usunięcie terminu przyrostu rzeczywistego jako mającego większy związek z ogólnymi zmianami ludności. Wprowadzenie terminu „migracje wahadłowe”, określającego okresowe przemieszczenia ludności w celach głównie zarobkowych, typowe dla Polski (znajduje się to np. w multibooku). Wprowadzenie problematyki pomiaru migracji (np. różnic na podstawie spisów powszechnych i rejestracji bieżącej), pokazującej właśnie na przykładzie Polski absurdy statystyczne (nieuwzględnianie w „oficjalnej” statystyce ok. 2 mln Polaków, którzy praktycznie na stałe wyjechali z kraju, a co interesujące, są rejestrowani przez służby statystyczne krajów imigracyjnych (są zatem podwójnie liczeni). Bez tej wiedzy osiągnięcie celu „na podstawie danych statystycznych obliczyć saldo migracji” nie ma sensu.
4) Wyjaśnia zróżnicowanie procesów urbanizacji na świecie, opisuje procesy tworzenia się aglomeracji miejskich oraz	TAK	4	Uzupełnienie o zagadnienia związane z suburbanizacją i rozrostem stref podmiejskich, w tym często opisywanym procesem <i>urban sprawl</i> ,

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

ich formy.			typowym dla krajów o opóźnionej/ przyspieszonej urbanizacji (w tym Polski). Wskazana większa szczegółowość w wyjaśnianiu przyczyn różnego tempa i charakteru procesów urbanizacyjnych (np. w Europie).
5) Identyfikuje i wyjaśnia procesy wzrostu liczby ludności oraz ekspansji przestrzennej wielkich metropolii świata (np. poznaje przyczyny powstawania dzielnic nędzy, wzrostu przestępczości, degradacji środowiska przyrodniczego, problemów komunikacyjnych).	TAK	5	Wprowadzenie pojęcia metropolizacja jako współcześnie najbardziej charakterystycznego procesu rozwoju wielkich miast, związanego głównie z przemianami funkcjonalnymi, a dopiero w dalszej kolejności morfologicznymi. Ponadto podstawa programowa niepotrzebnie rozgranicza i źle w tym kontekście definiuje procesy urbanizacji i metropolizacji (metropolizacja jest w zasadzie najwyższej zaawansowaną formą urbanizacji, tymczasem z opisu wynika, że chodzi o metropolie tzw. trzeciego świata).
6) Wyjaśnia znaczenie kultury i tradycji regionalnych w procesie różnicowania się regionów pod względem rozwoju społecznego i gospodarczego (np. wyjaśnia rolę tradycji w rozwoju przedsiębiorczości w państwach Azji Południowo-Wschodniej).	TAK	3	Wskazane uzupełnienie o znajomość zdefiniowania i występowania głównych religii świata, co będzie lepiej nawiązywać do wymienionych umiejętności („uczeń potrafi” w ostatniej kolumnie). Uszczegółowienie sformułowania na temat różnic pomiędzy głównymi religiami świata.
Dział podstawy programowej: II. Zróżnicowanie gospodarcze świata			
1) Klasyfikuje państwa na podstawie analizy wskaźników rozwoju społecznego i gospodarczego. wyróżnia regiony bogate i biedne (bogata Północ i biedne Południe) i podaje przyczyny dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego regionów świata.	TAK	7	Uzupełnienie o definicję Produktu Narodowego Brutto, pokazanie różnic z Produktem Krajowym Brutto. Jest to istotne właśnie dla pokazania różnic rozwojowych, związanych z ekspansją korporacji transnarodowych do biedniejszych krajów i eksporcie zysków do krajów macierzystych. Nie wiem, czy nie lepsze byłoby najpierw omówienie tematu nr 8 (współczesne zmiany na mapie politycznej), a potem nr 7.
2) Ocenia i projektuje różne formy pomocy państwa i organizacji pozarządowych państwom i regionom dotkniętym kryzysem (klęskami ekologicznymi, wojnami, głodem).	TAK	11	Brak uwag.
3) Opisuje główne obszary upraw i chowu zwierząt na świecie, wyjaśnia ich zróżnicowanie przestrzenne.	TAK	12, 13	W zdaniu „wyjaśnić wpływ stosowania roślin modyfikowanych genetycznie” niepotrzebna jest końcówka „na wielkość zbiorów”, gdyż jest to niepotrzebne zawężenie. Modyfikacje genetyczne służą nie tylko zwiększaniu plonów, ale także uzyskiwaniu innych pożądaných cech, związanych np. z trwałością, smakiem itd. Zastanawiam się, w którym miejscu i w jaki sposób omówić kontrowersje związane z wprowadzaniem GMO (w Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach, obowiązuje zakaz stosowania GMO). Wskazane uzupełnienie o „zieloną rewolucję”, jako przykład udanych zmian agrotechnicznych i organizacyjnych w rolnictwie Trzeciego Świata oraz o rolnictwo ekologiczne, powszechnie omawiane w
4) Wyjaśnia, z czego wynikają różnice w wielkości i strukturze spożycia żywności	TAK	14	Brak uwag.

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

na świecie (uwarunkowania przyrodnicze, kulturowe, społeczne i polityczne, mechanizmy wpływające na nierównomierny rozdział żywności w skali globalnej).			
5) Opisuje zmiany w funkcji obszarów wiejskich na wybranych przykładach (np. w Unii Europejskiej, w regionach turystycznych w państwach rozwijających się). Potrafi wyjaśnić szansę i zagrożenia dla środowiska przyrodniczego i mieszkańców poszczególnych regionów, wynikające z procesów przemian zachodzących na terenach wiejskich.	TAK	15	Wskazane wprowadzenie podstawowej kwestii – urbanizacji wsi, zwłaszcza na płaszczyźnie ekonomicznej (wzrost zatrudnienia w zawodach pozarolniczych), co jest najbardziej typową cechą dla obszarów wiejskich współczesnego świata. Wskazane uzupełnienie o definicję „drugich domów” – powszechnego i chyba najbardziej charakterystycznego zjawiska w sferze morfologicznej obszarów wiejskich w krajach rozwiniętych.
6) Charakteryzuje kierunki zmian w powierzchni lasów na świecie (w wyniku procesów wylesiania i zalesiania) i podaje przykłady gospodarowania zasobami leśnymi (pozytywne i negatywne).	TAK	16	Wskazane uzupełnienie o „zalesianie” (mowa jest tylko o „wylesianiu”) oraz o pojęcie „gospodarki leśnej” (w celach jest mowa o „przedstawieniu i opisanu przykładów (...) gospodarowania zasobami leśnymi na świecie”).
7) Charakteryzuje cechy gospodarki morskiej i podaje przykłady wykorzystania oceanu światowego oraz zagrożeń wynikających ze zbyt intensywnej eksploatacji zasobów morskich.	TAK	17	Bez uwag.
8) Charakteryzuje i ocenia zróżnicowanie i zmiany struktury wykorzystania surowców energetycznych na świecie. dokonuje oceny zjawiska uzależnienia produkcji energii na świecie od źródeł zaopatrzenia surowców nieodnawialnych, potrafi wyjaśnić twierdzenie „ropa rządzi światem”.	TAK	18	Wskazane uzupełnienie o informacje o gazie łupkowym, który zaczyna odgrywać coraz większą rolę (USA).
9) Wyjaśnia, na czym polegają zmiany zachodzące na rynku pracy w skali globalnej i regionalnej, wynikające z rozwoju nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych.	TAK	20	Brak uwag.
10) Przedstawia cechy przemysłu wysokiej technologii i podaje przykłady jego lokalizacji na świecie. Poznaje nowe funkcje ośrodków przemysłowych i nowe formy przestrzenne – technopolie, klastry i dystrykty przemysłowe.	TAK	19	Ponieważ w celach kształcenia aż czterokrotnie wymienia się kwestię lokalizacji (czynniki przyrodnicze lokalizacji, lokalizacja zakładów przemysłowych x 2, lokalizacja przemysłu hi-tech) wskazane jest chyba zdefiniowanie czynników lokalizacji przemysłu – najlepiej w powiązaniu z oryginalną koncepcją Webera z 1909 i jej ścisłym związkiem z kosztami transportu, uwarunkowanego masą surowców i produkowanych towarów. Ale to w mniejszym stopniu dotyczy współczesnego przemysłu high-tech, bardziej by to służyło pokazaniu, że czynniki lokalizacji właśnie się zmieniają i przemysł high-tech lokalizuje się np. w Dolinie Krzemowej czy innych „czystych” i prestiżowych regionach. Ponadto inne drobne korekty definicyjne. Nie do końca jestem pewien, czy potrzebna jest definicja „dystryktu” przemysłowego, może lepiej użyć „okręgu przemysłowego”? Dystrykty przemysłowe kojarzą się w literaturze naukowej z

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Fundacja DRABINA ROZWOJU
ul. Dobra 5/2, 00-384 Warszawa

			koncepcjami Marshalla, są to w zasadzie okręgi przemysłowe widziane z perspektywy polityki zatrudnienia. Zdecydowanie lepiej byłoby pozostać przy szerszym „okręgu przemysłowym”, a koncepcja <i>stricte</i> dystryktu przemysłowego (notabene z początków XX wieku) jest chyba zbyt specjalistyczna, jak na liceum. Widać tu zresztą ewidentny błąd w podstawie programowej, która „dystrykt” charakteryzuje jako „nową formę przestrzenną”.
11)Charakteryzuje wybrane obszary intensywnie zagospodarowywane turystycznie na świecie. Wyjaśnia, dlaczego zmieniają się kierunki wyjazdów turystycznych Polaków. Identyfikuje skutki rozwoju turystyki dla środowiska przyrodniczego.	TAK	21	Brak istotniejszych uwag.
12)Ocena rolę nowoczesnych usług komunikacyjnych w funkcjonowaniu gospodarki i w życiu codziennym.	TAK	22	To zdaje się błąd w podstawie programowej, ale w tradycji polskiej „komunikacja” dzieli się na „transport” i „łączność”. Tymczasem z dalszego zapisu wynika, że chodzi tylko o łączność. Te kwestie definicyjne nauczyciel musi wyjaśnić uczniom, inaczej się pogubią przy korzystaniu z pierwszego lepszego rocznika. To zamieszanie terminologiczne prawdopodobnie wynika z różnic zastosowania w języku angielskim (ang. „communication” ≠ pol. „transport” i tylko pod niektórymi względami = pol. „łączność”, ale polska „łączność” = tylko ang. „communication”).
13)Wyjaśnia zmiany zachodzące w kierunkach i natężeniu ruchu osób i towarów. Wskazuje przykłady lokalizacji nowoczesnych terminali i ich rolę w rozwoju regionów.	TAK	23	Brak uwag, ewentualnie nie jestem do końca pewien, czy w tym miejscu powinny być wyjaśniane „czynniki rozwoju handlu międzynarodowego” – to zagadnienie bardziej makroekonomiczne, współcześnie bliżej związane z globalizacją, rynkiem/podziałem pracy, a coraz mniej kosztami transportu.
14)Podaje przykłady procesów globalizacji i ich wpływu na rozwój regionalny i lokalny.	TAK	9	Wskazane uzupełnienie płaszczyzn globalizacji o technologiczną.
15)Wyjaśnia współczesne zmiany na mapie politycznej świata.	TAK	8	Brak uwag.
16)Wyjaśnia na wybranych przykładach (w skali lokalnej, regionalnej i globalnej) przyczyny procesów integracyjnych i ich skutki gospodarcze, społeczne i polityczne.	TAK	10	Wskazane uzupełnienie o Bank Światowy i OECD. W przypadku informacji o wspólnej walucie konieczne uzupełnienie o zagrożenia, w obecnym stanie jest to jednostronne. Ewentualnie zamiast „korzyści” - zastąpić skutki.
Dział podstawy programowej: III. Relacja człowiek-środowisko przyrodnicze a zrównoważony rozwój			
1) Formułuje problemy wynikające z eksploatacji zasobów odnawialnych i nieodnawialnych. Potrafi przewidzieć przyrodnicze i pozaprzyrodnicze przyczyny i skutki zakłóceń równowagi ekologicznej.	TAK	24	Nie wiem, czy pojęcie „indeterminizm” jest konieczne, jako bardzo specjalistyczne. Zamiast tego lepiej wprowadzić w następnej lekcji „maltuzjanizm” i „populacjonizm”, mające związek z rozwojem demograficznym w stosunku do zasobów przyrodniczych.
2) Charakteryzuje obszary niedoboru i nadmiaru wody na świecie i określa przyczyny tego zróżnicowania (w tym zanieczyszczenia wód). Przedstawia	TAK	25	Por. uwagę w akapicie wyżej nt. „maltuzjanizmu” i „populacjonizmu”.

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

projekty rozwiązań stosowanych w sytuacjach braku lub niedoborów wody w różnych strefach klimatycznych.			
3) Rozróżnia przyczyny zachodzących współcześnie globalnych zmian klimatu (ocieplenia globalnego) i ocenia rozwiązania podejmowane w skali globalnej i regionalnej zapobiegające temu zjawisku.	TAK	26	Brak uwag.
4) Wykazuje na przykładach, że zbyt intensywne wykorzystanie rolnicze gleb oraz nieumiejętne zabiegi agrotechniczne powodują w wielu częściach świata degradację gleb, co w konsekwencji prowadzi do spadku produkcji żywności, a w niektórych regionach świata do głodu i ubóstwa.	TAK	27	Opis szczegółowy wskazuje na pewien determinizm związany z wpływem gazów cieplarnianych na ocieplenie, tymczasem w środowisku naukowym nie ma absolutnej zgody co do najważniejszej roli tego czynnika (jakkolwiek samo ocieplenie jest niepodważalnym faktem). Wydaje się, że w przypadku tematów wzbudzających kontrowersje (GMO, globalne ocieplenie, globalizm/ruchy antyglobalistyczne, itp.) konieczne jest bardziej umiarkowane i wyważone wyjaśnianie oraz prezentacja racji różnych stron, wskazujących na złożoność i niejednoznaczność przyczyn tych zjawisk i procesów (w Polsce choćby stanowisko Komitetu Nauk Geologicznych PAN ws. globalnego ocieplenia). Dobrze to zostało przedstawione właśnie w multibooku. Ponadto w przypadku zmian klimatu brak opisu wpływu „tradycyjnych” czynników, związanych ze zmianami w użytkowaniu ziemi (zwłaszcza wylesianiu i zabudowie) oraz zmianie stosunków wodnych i obiegu wody.
5) Wykazuje na przykładach pozaprzrodnicze czynniki zmieniające relacje człowiek-środowisko przyrodnicze (rozszerzanie udziału technologii energooszczędnych, zmiany modelu konsumpcji, zmiany poglądów dotyczących ochrony środowiska).	TAK	28	Brak uwag.

4. Rozwiązania multimedialne

Dużą wartością recenzowanego programu nauczania jest innowacyjna propozycja multibooka oraz wykorzystania multimedialnej gry dydaktycznej. Multibook został zaprojektowany tak, aby można było go wykorzystać zarówno poprzez instalację komputerową, jak i poprzez stronę internetową. Ma on strukturę treści ściśle dostosowaną do programu nauczania (i tym samym jest zgodny z podstawą programową). Interfejs wyróżnia się intuicyjnością i przejrzystością. Na uwagę zwracają profesjonalne grafiki. Teksty napisane są dobrym, przystępnym i zrozumiałym językiem, a równocześnie w klarowny sposób tłumaczą zawilości związków przyczynowo-skutkowych, zjawisk, procesów, itd. Znalazłem trochę literówek i drobnych niekonsekwencji, ale jak rozumiem, całość będzie jeszcze poddana redakcji i korekcie językowo-technicznej.

Z kolei gra multimedialna „nie tylko pozwala uczniowi zdobywać wiedzę samodzielnie i w sposób interaktywny, ale także utrwalac ją”. Szczególnie korzystne i pożądane jest powiązanie w niej geografii i podstaw przedsiębiorczości, przez co ta pierwsza uzyskuje walor praktyczności i użyteczności. Takie podejście jest współcześnie szczególnie cenne, w

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”
 Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

związku z narastającymi problemami życia społeczno-gospodarczego i aktywizacji zawodowej.

Oceniam, że rozwiązania multimedialne stanowią jeden z najciekawszych i najwartościowszych elementów recenzowanego programu nauczania.

5. Formalna zgodność z Rozporządzeniem w sprawie podstawy programowej (Dz.U. z 2009 r., nr 4, poz. 17)

Przeprowadzona analiza stwierdza formalną zgodność z ogólnymi wymogami *Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół* (Dz.U. z 2009 r., nr 4, poz. 17), a w szczególności:

- 1) program zawiera szczegółowe cele kształcenia i wychowania (§3. pkt1. ust. 2a), które zawarto w 4. rozdziale programu (s. 9-25);
- 2) program zawiera treści zgodne z treściami nauczania zawartymi w podstawie programowej wychowania przedszkolnego (spełnienie wymogów zawartych w §3, pkt 1, ust. 2b);
- 3) program zawiera sposoby osiągania celów kształcenia i wychowania, z uwzględnieniem możliwości indywidualizacji pracy w zależności od potrzeb i możliwości dzieci (spełnienie wymogów zawartych w §3, pkt 1, ust. 2b);
- 4) program jest poprawny pod względem merytorycznym i dydaktycznym (spełnienie wymogów zawartych w §3, pkt 1, ust. 3).

W przypadku warunków dopuszczenia programu wymagana ocena formalna jest również pozytywna. W szczególności program nauczania ogólnego obejmuje co najmniej jeden etap edukacyjny i dotyczy przedmiotu (spełnienie wymogów zawartych w § 4, pkt 1) oraz może być dopuszczony do użytku w danej szkole, ponieważ:

- 1) zgodnie z § 4, pkt 1, ust. 1 stanowi opis sposobu realizacji celów kształcenia i zadań edukacyjnych ustalonych w podstawie programowej kształcenia ogólnego, określonej w rozporządzeniu, o którym mowa w § 3, pkt 1, ust. 1, albo w dotychczasowej podstawie programowej kształcenia ogólnego;
- 2) zgodnie z § 4, pkt 1, ust. 2 zawiera:
 - a) szczegółowe cele kształcenia i wychowania,
 - b) treści zgodne z treściami nauczania zawartymi w podstawie programowej;
 - c) sposoby osiągania celów kształcenia i wychowania, z uwzględnieniem możliwości indywidualizacji pracy w zależności od potrzeb i możliwości dzieci;
 - d) opis założonych osiągnięć ucznia, tj. w przypadku nauczania programu ogólnego uwzględniającego dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego – opis założonych osiągnięć ucznia z uwzględnieniem standardów wymagań będących podstawą przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów, określonych w przepisach w

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

sprawie standardów wymagań będących podstawą przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów;

- 3) zgodnie z § 4, pkt 1, ust. 3 jest poprawny pod względem merytorycznym i dydaktycznym.

6. Ocena generalna: dyskusja i wnioski

Przeprowadzona recenzja pozwala na końcową ocenę przedstawionego programu nauczania. Dotyczy ona zarówno kwestii formalnych, w tym relacji i zgodności z obowiązującymi dokumentami prawnymi, a zwłaszcza z podstawą programową, jak i pod względem merytorycznym, związanym ze specyfiką problemową i tematyczną.

Ujęte w programie nauczania cele kształcenia i wychowania eksponują głównie wątki ogólnogeograficzne, związane z podejściem problemowym. Charakterystyczną cechą programu jest uwypuklenie roli związków przyczynowo-skutkowych, co pozwala mieć nadzieję na zaszczepienie wśród uczniów samodzielności w wyrażaniu opinii na podstawie różnych źródeł informacyjnych, a nawet odrębnych sposobów postępowania dedukcyjnego i indukcyjnego. W ten sposób prawidłowo kształtowane są cele wychowawcze, związane z ciekawością i poznawaniem świata oraz byciem jego aktywnym, świadomym uczestnikiem, które również dają nadzieję na ich pomyślną realizację.

Program cechuje dobra klarowność i logika ogólnej konstrukcji. Na szczególną pochwałę zasługuje odejście od faktografii, na rzecz poszukiwania wspomnianych związków przyczynowo-skutkowych. Innowacyjne jest wprowadzenie multimediiów. Program ma wreszcie cechy interdyscyplinarne, związane z zająbaniem się wielu zagadnień z innych dziedzin nauki, będących przedmiotem zainteresowania na różnych poziomach nauczania, w tym zwłaszcza historii najnowszej, biologii i wiedzy i społeczeństwie.

Na proponowane zagadnienia, zgodnie z programem nauczania i obowiązującą siatką godzinową przewidziano 30 godzin lekcyjnych. To stosunkowo mało czasu, ale jest to bardziej uwaga do kierunku zmian edukacyjnych, ograniczających tradycyjne obszary wiedzy, a nie tego konkretnego programu.

Na tle innych podstaw programowych oraz znanych mi programów nauczania z innych dyscyplin nauki (biologia, fizyka, chemia), w recenzowanym programie nauczania użyto stosunkowo niewiele nowych zwrotów, wymagających bardziej ścisłego zdefiniowania. Ma to swoje zarówno wady, jak i zalety. Niewątpliwie wadą jest niedosyt „naukowości” na tle innych nauk oraz tego, co z tych nauk zostaje przeniesione do odpowiedniej podstawy programowej. Z niedostatkiem koncepcyjno-teoretycznym, metodologicznym i terminologicznym, wiąże się dalej stosunkowo duża opisowość, wręcz niekiedy „potoczność” przedstawianych zagadnień. Natomiast zaletą takiego ujęcia jest niewątpliwie więcej czasu mogącego być poświęconym na lepsze zrozumienie często skomplikowanych zjawisk, procesów i zależności przyczynowo-skutkowych, co ma znaczenie zwłaszcza w geografii.

Treści programu i generalna wartość merytoryczna są stosunkowo zadowalające, a nawet wyróżniają się na tle innych znanych mi programów nauczania. W wielu przypadkach wskazane jest jednak dopracowanie niektórych fragmentów, w tym ujednoznaczenie i rozszerzenie niektórych pojęć. Te dość liczne niedociągnięcia są jednak łatwe do

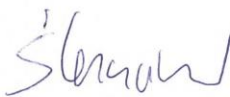
„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”
Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

uwzględnienia i wprowadzenia (większość tego już wykonałem w pliku Worda w opcji śledzenia zmian), i co najistotniejsze, nie naruszają one podstaw konstrukcyjnych recenzowanego programu nauczania.

Podkreślam, że wymienione uwagi, sugestie i propozycje konkretnych zmian nie posiadają charakteru uwag stricte negatywnych, a mają na celu ulepszenie programu, który i bez tego spełnia kryteria wymagane przez opisane na wstępie akty prawne, w tym zwłaszcza w *Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół* (Dz.U. z 2009 r., nr 4, poz. 17). Sugerowane zmiany mogą być w zasadzie dokonane już na etapie wdrożenia recenzowanego programu przez nauczyciela w danej szkole, także w czasie roku szkolnego.

Wiele wskazówek do recenzowanego programu wynika też ze sformułowań podstawy programowej, która jest dość nieprecyzyjna i dająca bardzo duże pole manewru interpretacyjnego. W opisywaniu wskazówek starałem się proponować rozwiązania zgodne z aktualnym stanem wiedzy i dyskusji w środowisku naukowym. Wiedza ta nie zawsze jest powszechna w dydaktyce i metodyce geografii, jest to temat na odrębną dyskusję, wykraczającą poza ramy niniejszej recenzji.

Podsumowując, recenzowany własny program nauczania pt. „GEOGRAFIA. Program nauczania dla szkół ponadgimnazjalnych (IV etap edukacyjny). Zakres podstawowy” Fundacji Drabina Rozwoju jest zgodny z nową podstawą programową i nadaje się do użytku szkolnego. Stwierdzam też, że spełnia odpowiednie wymogi formalne oraz merytoryczne i można go zatwierdzić do realizacji.

dr hab. prof. PAN Przemysław Śleszyński
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa
e-mail: psleszyn@twarda.pan.pl
tel. (22) 6978824, 6978822

„IBIS – Interdyscyplinarna Bez barier Interaktywna Szkoła”
Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Fundacja DRABINA ROZWOJU
ul. Dobra 5/2, 00-384 Warszawa
tel.: 022 646 48 38; fax 022 646 48 38
e-mail: fundacja@drabina.org www.drabina.org